

Ismeretelmélet és normativitás

Mostani számunk tematikus blokkjának tanulmányai az ismeretelmélet és a normativitás problémakörét járják körül.

Bernáth László és Paár Tamás *Szabad-e hinnünk az erkölcsi felelősségben* című írásában azt az igen érdekes kérdést vizsgálja, hogy a szabadsággal kapcsolatos viták fényében megengedhető-e az erkölcsi felelősségbe vetett hit. Abban széles körű egyetértés van, hogy az erkölcsi felelősség megköveteli a szabadságot, abban viszont távolról sincs egyetértés, hogy milyen feltételek teljesülése esetén cselekszik valaki szabadon. Az erkölcsi felelősségbe vetett hitet nem a szabadsággal kapcsolatos metafizikai viták lezáratlansága fenyegeti, hanem az, hogy hogyan festenek a fontosabb főbb álláspontok. A helyzet ugyanis az, hogy akár a libertarianizmus, akár a kompatibilizmus kurrens változatait tekintjük, mindegyikük nagyon komoly metafizikai feltételek teljesüléséhez köti a szabadságot, s távolról sincs elegendő bizonyítékunk mellett, hogy ezek a feltételek ténylegesen fennállnak. Ennélfogva mellett sincs elég bizonyítékunk, hogy van erkölcsi felelősségünk. De ha nincs elég bizonyítékunk, hihetünk-e benne? Bernáth és Paár válasza az, hogy igen. Érvelésük azon alapul, hogy sorra veszik, miféle kötelességünket sérthetjük meg ezzel az emberi felelősség létezésébe vetett hittel. Ha ez a kötelesség erkölcsi, akkor az erkölcsi felelősségbe vetett hit felfüggesztése melletti érv előfeltételezi, hogy van erkölcsi felelősségünk, s így öncáfoló. Ugyanez a helyzet akkor is, ha episztemikus kötelességről van szó, ám ezt úgy értelmezzük, hogy az episztemikus felelősség lehetőségfeltételei egybeesnek az erkölcsi felelősségével. Ha pedig az episztemikus felelősséget másképpen értelmezzük, akkor az episztemikus kötelezettségek áthágása nem olyan súlyos dolog, ami megengedhetetlen lenne. Tanulmányuk második felében Bernáth és Paár még tovább mennek: kellő bizonyítékok híján nemcsak hogy szabad hinnünk az erkölcsi felelősségben, hanem hinnünk is kell benne. Emellett nagyjából Pascal mintájára érvelnek: ha tévesen hiszünk az erkölcsi felelősségben, annak nincsenek súlyos következményei, ám ha tévesen tagadjuk az erkölcsi felelősség létezését, annak igenis vannak.

Forrai Gábor *Doxasztikus deontológia akaratlagos ellenőrzés nélkül* című tanulmányában William Alston érvével vitatkozik, amely szerint nincsenek doxasztikus, azaz a hiteinkkel kapcsolatos episztemikus kötelességeink, például hogy ha egy kijelentés és tagadása mellett egyformán erős bizonyítékok szólnak, akkor fel kell függesztenünk ítéletünket. Alston érve két premisszán alapul: (1) a hiteinkkel kapcsolatos episztemikus kötelezettség megkövetelik az akaratlagos ellenőrzést, de (2) hiteink fölött nem gyakorlunk ilyen ellenőrzést. Az első premisszát Alston a „kellből következik a lehet” elvére alapozza: ha kötelességünk valamit hinni, akkor képesnek kell lennünk azt hinni, ami szerinte azt jelenti, hogy saját döntésünknek kell meghatároznia, hogy hisszük-e a kérdéses kijelentést vagy sem. Forrai úgy érvel, hogy a doxasztikus kötelezettségek esetén a „kellből következik a lehet” „lehet”-jének más az értelme, mint a cselekedetekre vonatkozó morális vagy prudenciális kötelességek esetében. A doxasztikus esetekben a „lehet” azt jelenti, hogy az illetőnek megvan a szükséges kognitív kompetenciája. A „kellből következik a lehet” a doxasztikus esetekben azt mondja ki, hogy a doxasztikus kötelezettségeket a megismerő alany képességeihez kell szabnunk, például ha a bizonyítékok ugyan alátámasztanak egy kijelentést, de ennek felismeréséhez kiváló képességekre van szükség, akkor egy gyenge felfogású megismerőnek nem kötelessége az adott kijelentésben hinni. A doxasztikus kötelezettségek ezen védelme ugyanakkor aláássa az igazolás deontológiai fogalmát, mely szerint azok a hitek igazoltak, melyekkel nem sértjük meg episztemikus kötelezettségeinket. A gond az, hogy a kognitív kompetencia személyenként változó, s így episztemikus kötelezettségeink is azok, s egy radikálisan személyfüggő igazolásfogalom nem tudja betölteni azt a szerepet, amelyet az igazolásnak az ismeretelméletben szánunk.

Geng Viktor *Miért nem működik?* című tanulmányában a tényítéletek és értékítéletek megkülönböztetését védelmezi Hilary Putnam ellenében. Putnam érve azon alapul, hogy a tényeket az igaznak tartott elméletek révén azonosítjuk, az igazságot viszont episztemikus értékek révén ismerjük fel: azt az elméletet tartjuk igaznak, amely egyszerű, koherens stb. Mivel a tények ezért feltételezik az értékeket, a tények és értékek hagyományos dichotómiája megalapozatlan. Geng nem vitatja, hogy a tények azonosítása feltételezi az értékeket, azonban amellet érvel, hogy ebből nem következik a dichotómia tarthatatlansága. Ennek érdekében sorra veszi a dichotómia különféle változatait – szemantikai: a kétféle kijelentés jelentése különbözik; ontológiai: tények és értékek másféle létezők; logikai: a kétféle kijelentés között nincs logikai kapcsolat; motivációelméleti: csak erkölcsi értékítéletek indítanak cselekvésekre, a ténykijelentések önmagukban nem képesek erre; episztemológiai: a kétféle kijelentést eltérő módon igazoljuk –, majd sorra megmutatja, hogy ezek kivétel nélkül konzisztensek azzal, hogy a tények azonosítása episztemikus értékekre támaszkodik.

Kissé távolabbról kapcsolódik az ismeretelmélet és a normativitás témaköréhez Pavlovits Tamás *Mathesis universalis és végtelen: A matematika mint a megismerés normája a kora újkorban* című írása, amely arra a feszültségre irányítja rá a fi-

gyelmet, amely a 17. századi ismeretelmélet és az akkori matematikai kutatások között jött létre. A 17. századi filozófusok, legalábbis a kontinensen, a matematikában vélték megtalálni azt a világosságot, evidenciát és pontosságot, amelynek követendő mintának kell szolgálnia minden megismerési törekvés számára. A matematika kognitív feltételeinek elemzése vezetett el az olyan fogalmakhoz, mint Descartes természetes világossága, vagy a tiszta és elkülönült belátások. Csakhogy e fogalmakat Descartes és társai a görög matematika elemzése révén alkották meg, a görög matematikusokat azonban (az egy Arkhimédész kivételével) finitista szemléletmód jellemezte, azaz ódzkodtak attól, hogy a végtelennek bármilyen pozitív szerepet szánjanak. A 17. században megjelenő projektív geometria és infinitezimális számítás ezzel szemben megkövetelte a végtelen fogalmát; ám a végtelenre apelláló gondolatmenetek gyakran paradoxonokhoz és ellentmondó intuíciókhoz vezetnek, s híján voltak azoknak a jegyeknek, melyek a matematikát követendő normává tették. Így az a furcsa helyzet állt elő, hogy éppen a matematika nem tett eleget a belőle elvonatkoztatott normáknak. Míg az alkotó matematikusok jó része túllépett ezen a problémán, mások – mint Berkeley az infinitezimális számítás bírálatakor – pontosan ezeket a normákat kérte számon az újabb matematikán.

A *Varia* rovatban Paksi Dániel, Hévízi Ottó, Forczek Ákos, Korányi Márton és Jani Anna írásait olvashatók.

Paksi *Fizikalizmus gyenge lábakon – A materializmus interpretációja Samuel Alexander téridő-elméletének a fényében* című tanulmányában a kortárs fizikalista nézeteket bírálja, azt állítva, hogy a mellettük szóló filozófiai érvek, illetve az empirikus tudományok által feltárt tények nem meggyőzők. A fizikalizmus mai népszerűsége szerinte inkább abból ered, hogy egyrészt a nézet elnevezése félrevezetően azt sugallja, mintha maga a fizika egyértelműen alátámasztaná azt, másrészt a tan túl általános, majdnem tartalmatlan megfogalmazása miatt, továbbá, mert olyan fogalmi keretbe van ágyazva, ami gyakorlatilag megakadályozza a komolyan vehető koherens alternatív metafizikai nézetek kidolgozását. Paksi ezen túl pozitíve emellett is érvel, hogy Samuel Alexander emergentizmusa a mai fizikalizmusok olyan alternatívája, amely összhangban áll a 20. századi fizikai elméletekkel, továbbá, hogy a fizikai jelenségek oksági zártságán alapuló érv a fizikalizmus mellett nem megalapozott.

Hévízi Ottó *Időerezet az eszmék levelén: A kanti antinómiák képtelen temporalitása és a monogram-érv* című tanulmánya Kant időértelmezését vizsgálja. Mint ismeretes, Kant „hivatalos doktrínája” az volt, hogy a temporalitás csak az empirikus tapasztalatok jegye, nem a képzeteké. Ugyanakkor számos példát találhatunk az ezzel ellenkező elképzelésre is Kant írásaiban. Hévízi tézise szerint Kant az időről és a temporalitásról vonatkozó elgondolásának sémáját nem tudatosan alkalmazta az ideák területére vonatkoztatva is, különösen az antinómiatanban a kozmológiai eszmékkel kapcsolatban. Az írás elsősorban ezt a tézist kívánja pontosítani és igazolni az ún. „monogram-érvvel”.

Forczek Ákos *Képzelőerő és fantázia Kantnál: A tapasztalati megismerés és a kritikailag hiteltelen értelemképződések viszonyáról* című írásában Kant tapasztalatelméletének egy a bevettnél komplexebb értelmezésére tesz kísérletet, amennyiben nemcsak az objektív tárgytapasztalat létrejöttének, szerveződésének a kritikai írásokban kidolgozott elméletét vizsgálja, hanem az antropológiai írásokban tárgyalt szubjektív képzetekre vonatkozó nézeteket is. Az elemzés a fantázia és az imagináció megkülönböztetéséből indul ki. Az utóbbi az érzékiség és az értelem között közvetítő képzelőerő, amely az objektív realitással bíró tárgytudat létrehozásának eszköze, az előbbi működése viszont a kontrollálhatatlan értelemképződéseké, az álmok, a hallucinációk, a fantáziajelenségek világa. Forczek érvelése szerint Kant a normalitás és az abnormalitás fogalmaival próbálja megragadni ezeket a szubjektív jelenségeket, patologizálva ezzel a fantáziát és kizárva a kritikai vizsgálatok tárgyköréből.

Korányi Márton *Francis Bacon politikai filozófiája* című írásában Bacon munkásságának egy olyan területét mutatja be, amely jóval kevésbé ismert a tudománnyal kapcsolatos nézeteinél – annak ellenére, hogy Bacon politikus is volt. Ennek oka részben az, hogy a politikával kapcsolatos nézeteit nem összegezte egyetlen műben, ezek csak különböző forrásokból rekonstruálhatók. Korányi elsőként az *Advancement of Learning* morálfilozófiát és politikát érintő gondolatait veszi alapul, majd *A szerencséről* és *A királyságok és államok igazi nagyságáról* című műveket elemzi; a továbbiakban összeveti Bacon nézeteit Guicciardini és Machiavelli írásaival is. Kiemeli, hogy Bacon politikai és morálfilozófiai nézetei között vannak feszültségek; így például Bacon szerint időnként szükséges amorális politikai döntéseket hozni, ez ugyanakkor ütközik a morálfilozófia alapját jelentő *charitas* univerzális érvényének feltételezésével.

Jani Anna *A történetiség mint a vallásfenomenológia és a teológia közötti kapocs a fiatal Heidegger gondolkodásában* című tanulmánya elsősorban azt vizsgálja, hogy a *Lét és időben* körvonalazódó létanalitikai diszpozíció kimunkálása során Heideggert milyen filozófia- és teológiatörténeti mozzanatok inspirálták. A szerző a skolasztikus tradícióra és a vallás fenomenológiai vonatkozására fókuszál, s miután néhány alapfogalom jelentését tisztázza a vizsgált kontextusban (*Kenntnisnahme*, *formale Anzeige*), a *Dasein* (ittlét) eseményszerűségét a történetiség fenoménjának elemzésével mutatja be. A tanulmány konklúziójaként megállapítható, hogy a húszas évek Heideggerénél a vallás fenomenológiájának problémája és a fenomenológiai megértésre irányuló kérdés egymással szinkronban formálódik.

Számunkat három recenzió zárja: Gimes Balázs Schmal Dániel *Az elme filozófiája a kora újkorban* (Budapest, Gondolat, 2016) című könyvről ír, Nagy József Aleida Assmann *Rossz közérzet az emlékezetkultúrában. Beavatkozás* (Budapest, Múlt és Jövő, 2016) című művét recenzálja, Mezei Balázs pedig Szalai Zoltán Szilasi Vilmosról szóló könyvét mutatja be (*Im Schatten Heideggers. Einführung zu Leben und Werk von Wilhelm Szilasi*. Freiburg, Verlag Karl Alber, 2017).

Forrai Gábor